

تحلیلی پیرامون پراکندگی جغرافیایی کوچ‌نشینان بختیاری در ییلاق و قشلاق

نصرالله مولایی هاشجین - عضو هیئت علمی گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت

چکیده

کوچ‌نشینان بختیاری به عنوان یکی از ایلات و عشایر عمده کشور به شمار می‌روند. سه استان چهارمحال بختیاری، اصفهان و خوزستان قلمرو ییلاقی و قشلاقی آنها را تشکیل می‌دهند. بختیاری‌ها در طول سال به دو منطقه متفاوت از نظر جغرافیایی کوچ می‌کنند. بطوریکه حرکت از قشلاق به ییلاق از اواخر اسفند شروع و تا اردیبهشت ماه ادامه می‌یابد و حرکت از ییلاق به قشلاق نیز از نیمه دوم شهریورماه شروع و تا اواخر مهرماه به طول می‌انجامد. استان چهارمحال و بختیاری و بخشی از استان اصفهان به عنوان قلمرو ییلاقی و استان خوزستان به عنوان قلمرو قشلاقی ایل بختیاری به شمار می‌رود.

بختیاری‌ها بر حسب فاصله بین منطقه ییلاقی و قشلاقی و بالعکس و وجود یا عدم وجود راه ارتباطی از دو طریق اقدام به کوچ می‌کنند. یکی با استفاده از وسایل نقلیه و دیگری با چهارپایان و در برخی موارد جهت رسیدن به منطقه ییلاقی و قشلاقی، بیش از پانصد کیلومتر مسیر را طی می‌کنند.

در این مقاله نگارنده با استفاده از نظریات، تجربیات و منابع آماری به تحلیل پراکندگی جغرافیایی کوچ‌نشینان ایل بختیاری در ییلاق و قشلاق پرداخته و موضوعاتی نظیر موقع، حدود و وسعت، زمان حرکت و انتخاب محل اردو، مناطق ییلاقی و قشلاقی را مورد تحلیل قرار داده و در پایان تنگناها و پیشنهادات را ارائه داده است.

موقع، حدود و وسعت

محدوده‌ای که کوچ‌نشینان بختیاری در آن پراکنده‌اند، در ۳۱ تا ۳۴ درجه عرض جغرافیایی شمالی و ۴۸ تا ۵۲ درجه طول جغرافیایی شرقی واقع شده است* و بخشهایی از غرب استان اصفهان،

* - امان دبتر، بختیاریها عشایر کوه‌نشین ایرانی در بوبه تاریخ، ترجمه سیدمحسن محسنیان، اسفند ۱۳۶۷، انتشارات معاونت فرهنگی

قسمت اعظم شرق خوزستان و تقریباً تمامی استان چهارمحال و بختیاری را دربرمی گیرد و قسمتی یا تمامی شهرستانهای فریدونشهر، فلاورجان، لنجان، دزفول، شوشتر، مسجد سلیمان، رامهرمز، ایذه، شهرکرد، فارس، بروجن و لردگان منطقه بیلاقی و قشلاقی بختیارها را تشکیل می دهند. (نقشه های شماره ۱ و ۲).

بر اساس آمارهای موجود، وسعت قلمرو ایل بختیاری حدود ۳۰۵۰۰ کیلومتر مربع بوده^(۱) که با ۲۷۹۶۰ خانوار و ۱۸۱۷۷۷ نفر جمعیت در این وسعت پراکنده شده اند.^(۲)

بیلاق و قشلاق

عشایر بختیاری در طول سال دوبار به دو منطقه متفاوت از نظر شرایط اقلیمی و محیطی کوچ می کنند که لازمه آن، استفاده از امکانات مراتع هر دو منطقه می باشد.

علت اصلی کوچ بین بیلاق و قشلاق (سردسیر و گرمسیر)، جستجوی علوفه مورد نیاز دامها از یک طرف، نبود علوفه تنها در منطقه بیلاقی و یا قشلاقی، کمبود آب در گرمسیر در فصل گرم و وجود آن در سردسیر در همان فصل، داشتن زمین در هر دو منطقه جهت تعلیف دامها و کشت و زرع، افزایش درجه حرارت در تابستان در منطقه گرمسیری و بالعکس، کاهش درجه حرارت منطقه سردسیری در فصل سرد سال و اعتدال در گرمسیر در همین فصل از طرف دیگر می باشد.

۱- زمان حرکت

زمان حرکت کوچ نشینان تابعی از شرایط اقلیمی منطقه بیلاقی و قشلاقی، افزایش یا کاهش پوشش گیاهی و حتی وجود یا نبود پوشش گیاهی جهت دامها در دو منطقه سردسیر و گرمسیر و کیفیت آنها، فاصله بین بیلاق و قشلاق، چگونگی مسیر ایلرهاها و امکانات آب و علوفه در اردوهای بین مراتع حدفاصل، زمینه برخورد های قبیله ای در عبور از ایلرهاها و حاشیه زمینهای زراعی، تعداد و ترکیب دامها و نیز تعداد نیروی انسانی موجود به همراه دامهای باربر، وضعیت نیروی انسانی بویژه از نظر سلامت جسمی و تعداد افراد کارآمد، آداب و رسوم و غیره می باشد.

به دلیل طولانی بودن مراتع حدفاصل بین بیلاق و قشلاق و بالعکس، یعنی از اصفهان تا

۱- ن.ک. به منبع شماره یک

۲- سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه ۱۳۶۶، مرکز آمار ایران

خوزستان، حدود یکماه (۳۰ روز) چهارلنگ با دامهای خود جهت رسیدن به بیلاق و قشلاق در حرکت هستند و در بین آنها خانوارهایی هم هست که مسیرشان خیلی کوتاه بوده و حداکثر دو روز بیشتر طول نمی‌کشد.^(۱)

بطور کلی حرکت ایل بختیاری از قشلاق به بیلاق از نیمه دوم فروردین شروع شده و تا اواسط اردیبهشت ماه ادامه می‌یابد و با توجه به طولانی بودن مسیر راه، حداکثر تا اواسط خرداد در محل بیلاق استقرار پیدا می‌کنند و به دلایل مساعد نبودن آب و هوا و شرایط جوی نظیر: طغیان آب رودخانه‌ها، عبور از میان برف، به عنوان مثال قرارگیری زردکوه با ارتفاع بیش از ۴۰۰۰ متر، موجب کندی حرکت عشایر بختیاری شده تا جائیکه مدت زمان حرکت از منطقه قشلاقی به بیلاق بیشتر از مدت حرکت از منطقه بیلاقی به قشلاق می‌شود. در حالی که در حرکت از بیلاق به قشلاق به علت کمبود علوفه مسیر راه و نبود مشکلات فوق، زمان کمتری نسبت به حرکت از قشلاق به بیلاق طول می‌کشد.

در مراجعت از بیلاق به قشلاق دسته‌هایی که زودتر به بیلاق رفته بودند، اولین گروههایی هستند که آنجا را ترک کرده و به منطقه قشلاقی حرکت می‌کنند و تقریباً از اول شهریورماه تا اواخر مهر و در برخی موارد بویژه طایفه‌های چهارلنگ، تا اواسط آبان‌ماه نیز ادامه پیدا می‌کند. در جدول شماره‌های ۱ و ۲ مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر چهارلنگ و هفت‌لنگ برحسب استان و شهرستان‌های محل بیلاق و قشلاق و نیز تعداد مال آنها نشان داده شده است.

جدول شماره ۱- پراکندگی مناطق بیلاقی و قشلاقی ایل بختیاری برحسب استان^(۲)

ردیف	استان	بیلاق		تعداد مال	قشلاق		تعداد مال در بیلاق و قشلاق
		چهارلنگ	هفت‌لنگ		چهارلنگ	هفت‌لنگ	
۱	چهارمحال و بختیاری	—	۴۴۹	۴۴۹	—	—	۴۴۹
۲	اصفهان	۵۰۱	۱۶	۵۱۷	۷	۳۷	۵۶۱
۳	خوزستان	۱۴۷	۴۰	۱۸۷	۲۹۰	۶۹۵	۱۳۷۲

به طوری که در جدول فوق ملاحظه می‌شود، استانهای چهارمحال و بختیاری و اصفهان به دلیل

۱- سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه سال ۱۳۶۶، طرح تفصیلی چهارمحال و بختیاری، مرکز آمار ایران
 ۲- سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه سال ۱۳۶۶، طرح تفصیلی چهارمحال و بختیاری، مرکز آمار ایران

موقعیت جغرافیائی و ویژگیهای طبیعی حاکم در منطقه، بیشترین تعداد را از نظر منطقه بیلاقی از آن خود کرده و در عوض استان خوزستان، منطقه قشلاقی بیش از ۹۵٪ عشایر بختیاری می باشد. همچنین بر اساس جدول شماره (۲) شهرستانهای مسجدسلیمان و دزفول در خوزستان از نظر منطقه قشلاقی و فریدونشهر در اصفهان و شهرکرد در چهارمحال و بختیاری از نظر منطقه بیلاقی دارای بیشترین تعداد بر حسب مال می باشند.

۲- نحوه حرکت و انتخاب محل اردو

بعد از نزدیکی زمان حرکت طایفه‌ها، جهت رسیدن به بیلاق و یا قشلاق و با توجه به فاصله بین بیلاق و قشلاق و بالعکس، طایفه‌هایی که می بایست مسیر طولانی تری را طی نمایند، زودتر از بقیه کوچ خود را آغاز می کنند. کوچ معمولاً تا هنگام ظهر ادامه می یابد و هنگام ظهر مال از حرکت بازمی ایستد و کلیه باروبنه از گرده چهارپایان پائین آورده شده و آنها را برای تعلیف و آب خوری آزاد می گذارند. محل اردو یا اطراق طبق هر سال از قبل تعیین شده است و پس از استراحت کوتاه مدت، مالها دوباره به راه خود ادامه می دهند و به محض تاریکی هوا و با توجه به موقعیت مسیر که عمدتاً کوهستانی و صعب العبور می باشد، بارهای خود را در محل مورد نظر پیاده می کنند. هر خانور حق ماندن به مدت ۲۴ ساعت یا یک شبانه روز را در بارانداز داشته و در صورت بروز مشکلاتی از قبیل سرقت و دزدی و غیره، خانواه (مال) مجبور است زمان بیشتری را در بارانداز بماند و حتی ممکن است تا یک هفته هم طول بکشد. لازم به ذکر است در کوچ بهاره معمولاً به علت سردی هوا و احتمال بارش شبانه، در بارانداز یا اردوگاه چادر برافراشته می شود. در حالیکه در کوچ پائیزه نیازی به چادر نیست و معمولاً در طول روز حداکثر تا ۸ ساعت در حدود ۲۰ الی ۴۵ کیلومتر مسیر را طی می کنند.

در میان عشایر بختیاری، کوچ به دو طریق انجام می گیرد: یکی در مناطقی که راههای ارتباطی وجود داشته و کوچ با استفاده از وسایل نقلیه صورت می گیرد. در این صورت اگر خانواده‌ها از تمکن مالی خوبی برخوردار باشند و نیز به واسطه فاصله زیاد بین بیلاق و قشلاق، افراد خانواده‌ها به همراه دام و وسایل خود با وسایط نقلیه از قبیل کامیون، وانت، تراکتور و قطار کوچ می کنند. همچنین ممکن است افراد خانوارها با باروبنه، با وسایل نقلیه و دامها توسط عده‌ای و یا دامها با وسایل نقلیه و باروبنه افراد خانوارها با استفاده از چهارپایان حرکت نمایند. نوع دیگر کوچی است که با استفاده از چهارپایان انجام می گیرد.

جدول شماره ۲- پراکندگی ایل بختیاری برحسب مال به تفکیک استان و شهرستان^(۱)

اصفهان		چهارمحال و بختیاری				خوزستان						استان				
لنجان		فریدونشهر		فارسان		شهرکرد		ایذه		شوشتر		دزفول		مسجد سلیمان		شهرستان
ق	ی	ق	ی	ق	ی	ق	ی	ق	ی	ق	ی	ق	ی	ق	ی	ییلاق و قشلاق شاخه
۷	-	-	۱۶	-	۴۱	-	۴۰۸	۴۳	-	۴۰	-	-	-	۴۰۷	۴۰	تعداد هفت لنگ به مال ^(۲)
-	-	۳۷	۵۰۱	-	-	-	-	۲	۲	-	-	۴۸۹	۴۷	۲۰۴	۹۸	تعداد چهار لنگ به مال
۷		۵۵۴		۴۱		۴۰۸		۴۷		۴۰		۵۳۶		۷۴۹		جمع به مال

۱- سرشماری اجتماعی اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه ۱۳۶۶، طرح تفضیلی چهارمحال و بختیاری، مرکز آمار ایران.

۲- مال یا خانوار کوچکترین واحد اجتماعی است متشکل از پدر، مادر و فرزندان که با یکدیگر در زیر یک چادر زندگی می‌کنند و همیاری اقتصادی بسیار نزدیکی با یکدیگر دارند.

۳- مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر بختیاری

در جداول شماره ۳، ۴، ۵ و ۶ جهت مقایسه و بررسی بهتر از نظر مکانی، مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر هفت لنگ و چهارلنگ در سالهای ۱۳۵۳ و ۱۳۶۶ نشان داده شده است. همانطور که در جداول ملاحظه می شود، محدوده بیلاق و قشلاق عشایر بختیاری برحسب شهرستان، بخش و حتی دهستان به دلایل مختلفی از جمله: مشخص نبودن محدوده یا عدم سرشماری دقیق و تغییر نام محدوده تقسیمات فوق بعد از گذشت ۱۵ سال و محدود شدن قلمرو بختیارها با گذشت زمان، تفاوت معیار سرشماری عشایر در دو سال مورد نظر و غیره مربوط می شود.

جدول شماره ۳- مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر هفت لنگ بختیاری در سال ۱۳۵۳^(۱)

منطقه	قلمرو	استان	شهرستان	بخش
منطقه قشلاقی		خوزستان	مسجد سلیمان شوشتر ایذه	حومه، اندیکا، هفتگل حومه، گتوند حومه
منطقه بیلاقی		چهار محال و بختیاری	شهرکرد بروجن	شوراب اردل، لردگان

جدول شماره ۴- مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر چهارلنگ بختیاری در سال ۱۳۵۳^(۲)

منطقه	قلمرو	استان	شهرستان	بخش
منطقه قشلاقی		خوزستان	دزفول ایذه رامهرمز شوشتر مسجد سلیمان	سردشت، اندیمشک باغملک حومه حومه حومه، هفتگل
منطقه بیلاقی		اصفهان	داران (فریدون) الیگودرز بروجرد	فریدونشهر، چادگان بروجرد، ززوماهرو درود

۱- سرشماری عشایری سال ۱۳۵۳ در خوزستان، مرکز آمار ایران، به نقل از کتاب سمینار بررسی جامعه عشایری ایران، کرمانشاهان، ۱۳۵۵

۲- سرشماری عشایری سال ۱۳۵۳ در خوزستان، مرکز آمار ایران، به نقل از کتاب سمینار بررسی جامعه عشایری ایران، کرمانشاهان، ۱۳۵۵

جدول شماره ۵- مناطق بیلاقی و قشلاقی عشایر هفت‌لنگ بختیاری در سال ۱۳۶۶^(۱)

منطقه	قلمرو	استان	شهرستان	بخش	دهستان
منطقه قشلاقی	اصفهان خوزستان	اصفهان	لنجان	—	اوشیان
			مسجد سلیمان	اندیکا	لالی، اندیکا، جهانگیر
			ایذه شوشتر	مرکزی (حومه) مرکزی	سوسن، حومه عقیلی، گتوند
منطقه بیلاقی	اصفهان چهارمحال و بختیاری	اصفهان	مسجد سلیمان	اندیکا	اندیکا
			فریدونشهر	—	پشتکوه موگوئی، فریدونشهر
			شهرکرد فارس	مرکزی شوراب	بن تنگ گزی، شوراب، بازفت، بیرگان
منطقه قشلاقی	اصفهان خوزستان	اصفهان	فریدونشهر	—	پشتکوه موگوئی
			مسجد سلیمان	اندیکا	اندیکا
			دزفول ایذه	سردشت، میانکوه جانکی	سردشت، میانکوه مپرو
منطقه بیلاقی	اصفهان خوزستان	اصفهان	فریدونشهر	—	چنارود و چهارلنگ، فریدونشهر،
			مسجد سلیمان	اندیکا	پشتکوه موگوئی
			دزفول	میانکو	اندیکا
			ایذه	جانکی	میانکوه مپرو

تنگناها و راه‌حل‌های عملی

با توجه به مطالبی که شرح آنها گذشت در زیر به برخی از تنگناها و محدودیتها و نیز راه‌حل‌های عملی و قابل اجرا در رابطه با قلمرو بیلاقی و قشلاقی و مسیر بین دو منطقه ایل بختیاری پرداخته می‌شود:

۱- سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، مرحله اول ۱۳۶۴، طرح تفصیلی چهارمحال و بختیاری، مرکز آمار ایران، ۱۳۶۵

۱- پراکندگی در سطح چند استان:

کوچ نشینان بختیاری در استانهای اصفهان، چهارمحال و بختیاری و خوزستان پراکنده شده‌اند. این امر یکی از موانع عمده ایل به شمار رفته و موجب بروز مسائل و مشکلاتی در زمینه‌های تصمیم‌گیری هر استان در رابطه با عشایر بختیاری در فصولی که در آن استان استقرار پیدا کرده‌اند، وسعت زیاد و عدم امکان شناخت و آمارگیری کامل و دقیق آنها جهت برنامه‌ریزی بهینه و مطلوب، مشکلات بهداشتی و درمانی، آموزشی، غذایی، امور دامی و زراعی و غیره می‌شود. در این راستا و به منظور کاهش موانع، مشکلات مبتلا به ایل بختیاری بهتر است با توجه به استقرار تعداد زیادی از آنها در استان چهارمحال و بختیاری به عنوان منطقه بیلاقی و با توجه به اینکه خاستگاه بختیارها به شمار می‌رود، این استان به عنوان مرکزی جهت سرویس دهی و خدمات‌رسانی در کلیه زمینه‌ها به ایل انتخاب شود. البته این امر نیازمند مطالعه و بررسی همه‌جانبه و جامع بوده تا امکان عملی شدن آن مورد تأیید قرارگیرد و این اقدام به منزله اسکان عشایر در یک نقطه نیست.

۲- معیارهای سرشماری‌ها و تغییر اسامی و تقسیمات اداری - سیاسی:

با مراجعه به آمار و ارقام، نقشه‌ها و نمودارها در کتب و نشریات مربوط به عشایر بختیاری بهتر به این مسئله پی می‌بریم. بطوریکه آمار سرشماری سراسری عشایر کوچنده کشور تیرماه ۱۳۶۶ با آمارها و اطلاعات قبلی همگونی نداشته و هر محققى را در تجزیه و تحلیل کوچ نشینی دچار سردرگمی می‌کند، تاجائیکه در سرشماری اخیر (تیرماه ۱۳۶۶) استان لرستان و شهرستانهای بروجن و لردگان به عنوان منطقه بیلاقی از قلمرو ایل بختیاری حذف و شهرستان لنجان و فلاورجان از استان اصفهان به قلمرو آنها اضافه و نیز برخی از محدوده شهرستانهای قشلاقی نظیر مسجد سلیمان و ایذه به منطقه بیلاقی تبدیل شده‌اند. علل امر به تغییرات تقسیمات اداری و سیاسی و تغییر اسامی شهرستانها، بخشها و دهستانها از یک طرف و متفاوت بودن معیارهای انتخابی جهت سرشماری عشایر، مشکلات سرشماری و عدم امکان سرشماری دقیق از طرف دیگر مربوط می‌شود. بنابراین در استفاده از منابع و آمارها می‌بایست به نکات فوق توجه کرد.

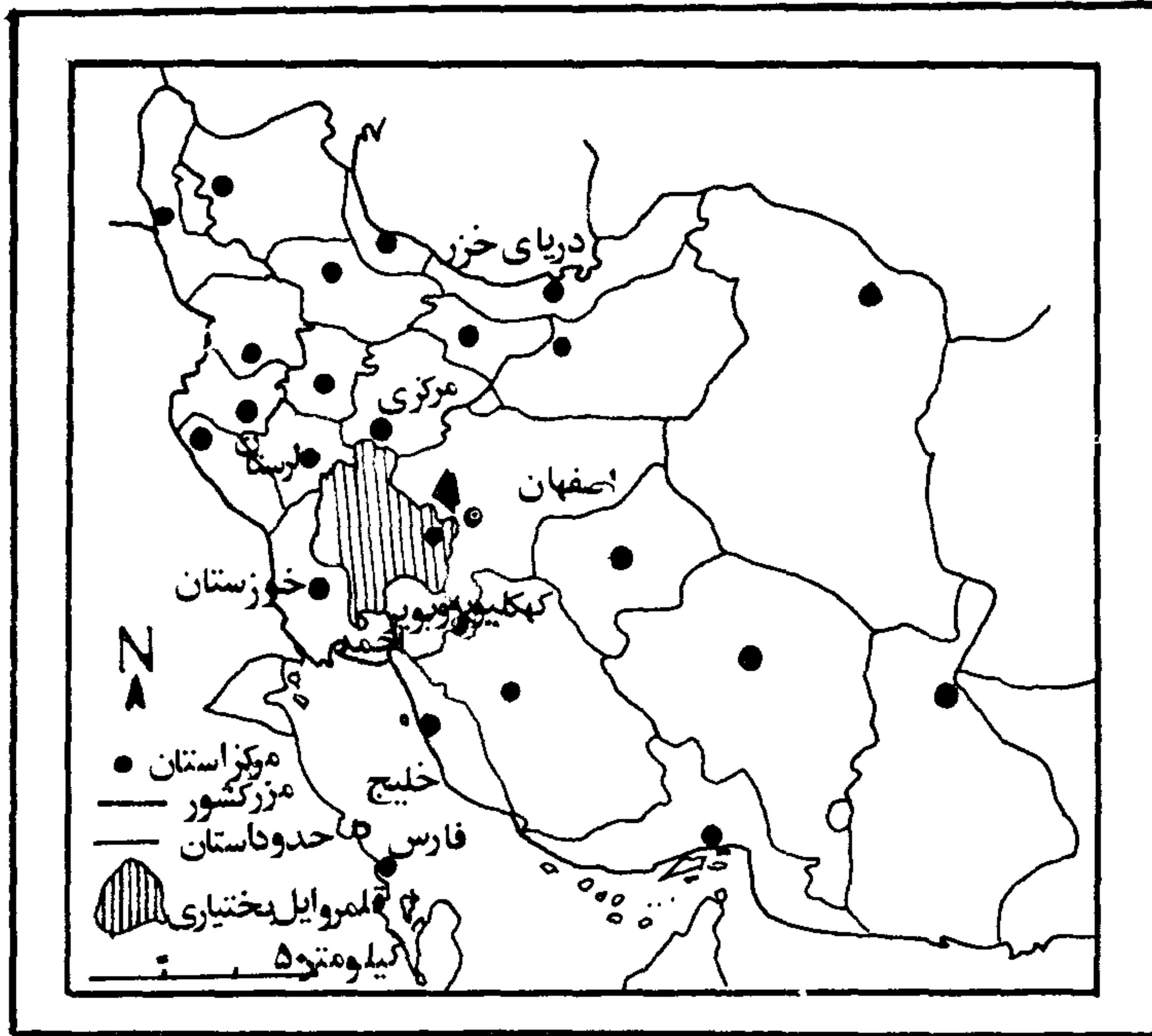
۳- زمان حرکت و مشکلات موجود در این زمینه:

با توجه به موانع و مشکلات ناشی از مسیر حرکت بین ییلاق و قشلاق و بالعکس نظیر: برخورد با یکجانشینان بویژه روستائیان به جهت قطع یا قرارگیری زمینهای زراعی در مسیر حرکت عشایر، موانع برقراری رابطه با بازارهای همجوار برای مبادله کالاهای تولیدی و مصرفی خود، مشکلات سرویس دهی و خدمات رسانی در زمینه های بهداشتی و درمانی، آموزشی، مواد غذایی، وضعیت راهها و حتی نبود راه و پل بر روی رودخانه ها، خطر سقوط افراد و دامها از مناطق سخت و صعب العبور به داخل دره ها و رودخانه ها، استفاده از راههای ماشینی به جهت از بین رفتن ایلراهها توسط روستائیان و عوامل دیگر تلفات افراد و دام ناشی از برخورد با وسایط نقلیه، بیماری دامها ناشی از خستگی و کوفتگی و کمبود آب و علوفه و خطر حیوانات وحشی و موذی برای افراد و دام و غیره لازم است، ضمن حل مشکلات فوق و نیز احداث و رسیدگی به پل ها بر روی رودخانه ها موقع طغیان رودها، تغییر زمان کوچ در نتیجه بروز عوامل غیرمترقبه نظیر گرما و یا سرمای زودرس، احداث راههای جدید و در نهایت کاهش مشقاتی که ایل بختیاری در حرکت از ییلاق و قشلاق و بالعکس متحمل می شوند و تنظیم زمان حرکت و برنامه ریزی در ارائه خدمات مورد نیاز بختیارها، علاوه بر عملی شدن بسیاری از موارد فوق موجب کاهش و حتی عدم بروز برخی از مشکلات مذکور خواهد شد.

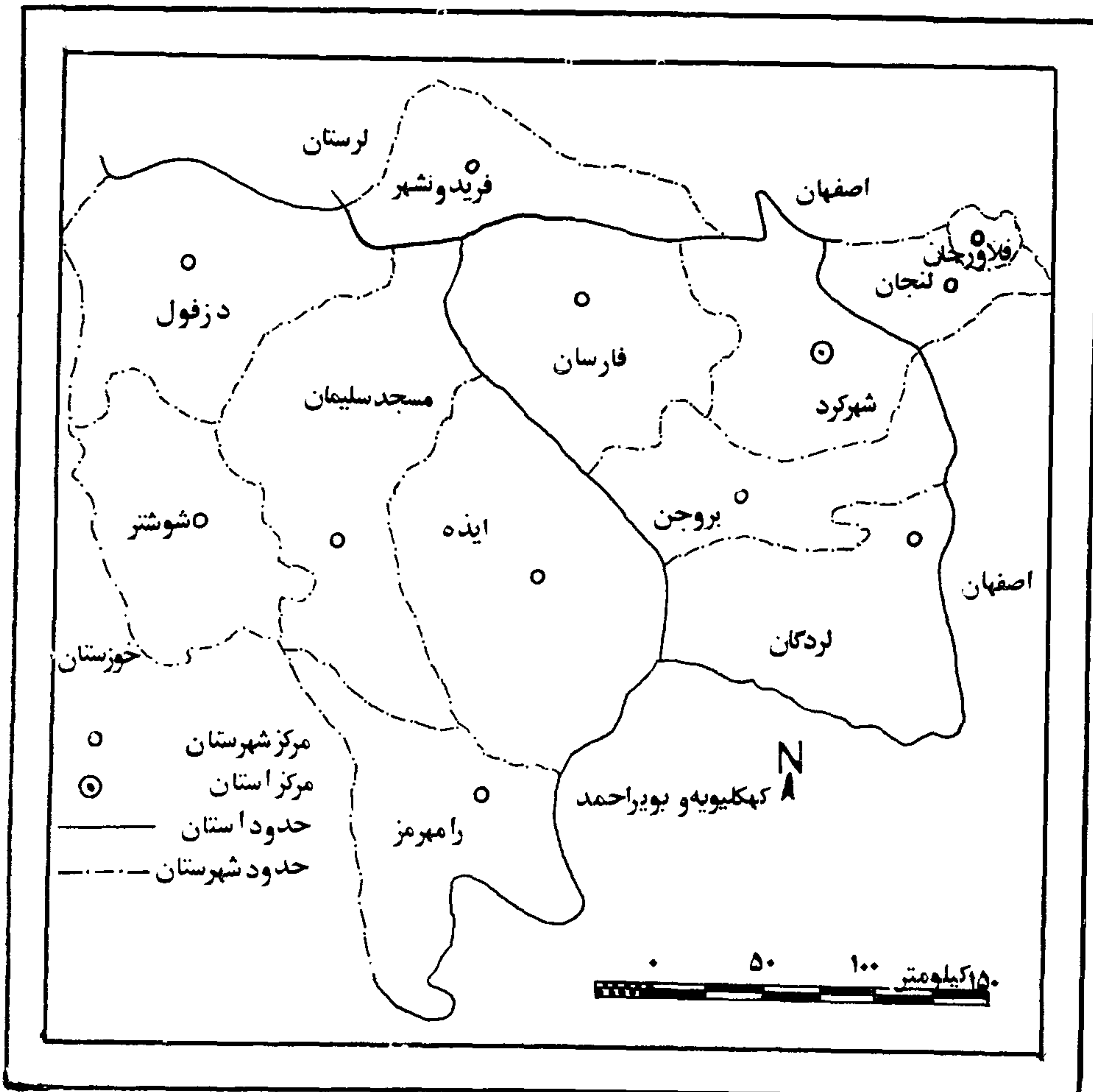
۴- جلوگیری از تخریب و چرای بی رویه مراتع و تبدیل آنها به اراضی زراعی دیمی:

از آنجائیکه مرتع از ارکان اصلی کوچ به شمار می رود، کمترین بی توجهی بر آن ضمن فراهم ساختن امکان فرسایش خاک، در نهایت محدودیت قلمرو ایل بختیاری و فشار بیشتر دامها بر مراتع، زندگی ایل بختیاری را مورد تهدید و نابودی قرار خواهد داد. امید است که با برنامه ریزی دقیق و مطالعه جامع، قلمرو آنها از انهدام و بلااستفاده ماندن قلمرو کوچ نشینان از یک طرف و تغییر و تحول در وضعیت فعلی بخصوص اسکان بدون برنامه ریزی منظم و منطقی که در نهایت مشکلاتی را برای مناطق شهری و روستائی بوجود خواهند آورد، جلوگیری شود.

نقشه شماره (۱) - موقعیت کوچ‌نشینان ایل بختیاری در ایران (۴)

نقشه شماره (۲) پراکنده‌گی جغرافیایی کوچ‌نشینان ایل بختیاری به تفکیک استان و شهرستان

Geographical Analysis of The Bakhtiari's Distribution in Summer and Winter Quarters.

Dr. Molai, H.N., Assistant prof., Dept. of Geography, Eslamic Free University, Rasht

Abstract

Bakhtiari nomads, known as one of the main nomadic tribes of the Country, regions includes Chahar-Mahal, Esfahan, and Khouzestan Provinces. During a year they migrate to two Different geographical areas. their winter-quarter migration starts at the end of march and continues untill the end of may, and their summer-quarter migration starts in september and continues untill the second half of october. Bakatiari's summer-quarters includes all chahar-mahal province and some of the province of Esfahan. and their winter-quarter. they migrate either by modern transportation means as trucks and cars or by "four-tooted" animals sometimes their migration distance covers about 500 kms.

In this article, using theories, experiences, experiments and statistical sources, it is tried to discuss bakhtiaries' geographical distribution in summer and winter quarters. and topics such as situations, boundaries and areas, time of migration and campus are discussed. at the end some recommendation are suggested.

فهرست منابع

- ۱- نشریه سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه ۱۳۶۶، جمعیت عشایری دهستانهای کل کشور، مرکز آمار ایران، تیرماه ۱۳۶۸
- ۲- نشریه سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه ۱۳۶۶، نتایج تفصیلی ایل بختیاری، خرداد ۱۳۶۹، مرکز آمار ایران
- ۳- نشریه سرشماری اجتماعی - اقتصادی عشایر کوچنده کشور، تیرماه ۱۳۶۶، فرهنگ عشایری ایل بختیاری، تابستان ۱۳۶۸، مرکز آمار ایران
- ۴- مشیری، سیدرحیم، تحلیلی پیرامون کوچ نشینی و علل تأثیر فرهنگ آنها بر شهرها و روستا مجله پژوهشهای جغرافیائی، مؤسسه جغرافیا ۱۳۷۰
- ۵- جغرافیای کوچ نشینی (مبانی و ایران)، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۲
- ۶- مولائی هشجین، نصرالله، اقتصاد کوچ نشینان ایران، دانشگاه پیام نور، تهران، ۱۳۷۴
- ۷- مولائی هشجین، نصرالله، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی در کوچ نشینی مطالعه موردی ایل بختیاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران ۱۳۶۸، استاد راهنما، دکتر رحمت‌الله فرهودی
- ۸- عشایر استان چهارمحال و بختیاری و ضرورت برنامه‌ریزی آن، فصلنامه ذخایر انقلاب، سازمان امور عشایری ایران، شماره ۱۶، ۱۳۷۰